

УДК 947.6:28

UDC 947.6:28

**ВЫКАРЫСТАННЕ «РУСКАЙ»
МОВЫ ВА ЁНІЯЦКАЙ ЦАРКВЕ
Ў БЕЛАРУСІ (канец XVIII –
30-я гады XIX ст.)**

**USAGE OF THE “RUSSIAN”
LANGUAGE IN UNIATE CHURCH
IN BELARUS (LATE 18TH – 30s OF THE
19th CENTURY)**

А. В. Саўчанка,
*аспірант кафедры гісторыі Беларусі
новага і навейшага часу БДУ*

A. Savchenko,
*Postgraduate Student of the Department of History
of Belarus on Modern and Contemporary Time, BSU*

Паступіў у рэдакцыю 07.03.23.

Received on 07.03.23.

Артыкул прысвечаны праблеме выкарыстання «рускай» мовы ва ўніяцкай царкве ў Беларусі ў канцы XVIII – 30-х гг. XIX ст. У артыкуле аналізуецца паступовая лацінізацыя ўніяцкай царквы, якая прывяла да супрацьстаяння ўнутры грэка-каталіцкай царквы: прыхільнікамі далейшай лацінізацыі ўніі і абраду і тымі, якія з’яўляліся абаронцамі ўсходняга абраду як апошняй заслоны ад канчатковага пераўтварэння ўніі ў каталіцтва; раскрываецца значэнне паняцця «рускай» мовы; аналізуюцца змены ў выкарыстанні «рускай» мовы ў канцы XVIII – 30-х гг. XIX ст. Акцэнтуюцца ўвага на тым, што з уключэннем Беларусі ў склад Расійскай імперыі (1772–1795 гг.) моўная сітуацыя ў грэка-каталіцкай царкве ўскладнялася і змянялася на карысць спачатку польскай мовы як у літургіі, так і ў справаходстве, а з канца 20-х гг. XIX ст. – рускай і царкоўнаславянскай «рускага ізводу».

Ключавыя словы: мова, «русская» мова, унія, уніяцтва, уніяцкая царква, грэка-каталіцкая царква, лацінізацыя, базыльяне.

The article is devoted to the problem of usage of the “Russian” language in Uniate church in Belarus in late 18th – 30s of the 19th century. The article analyzes gradual Latinization of Uniate church which led to confrontation inside Greek-Catholic church: adherents of further Latinization of Uniatism and the ones of Eastern rite as the last barrier from complete transformation of Uniatism into Catholicism; it reveals the meaning of the notion “the “Russian” language”; analyzes the changes in using the “Russian” language in late 18th – 30s of the 19th century. The article accentuates attention on the fact that since annexation of Belarus to the Russian Empire (1772-1795) the language situation in Greek-Catholic church has been getting more complicated and changing to the favor first of the Polish language both in liturgy and administration, and from 20s of the 19th century – of Russian and Church-Slavic of “Russian origin”.

Keywords: language, the “Russian” language, Union, Uniatism, Uniate church, Greek-Catholic church, latinization, Basilians.

Уводзіны. Пытанне выкарыстання «рускай» мовы ва ўніяцкай царкве з’яўляецца на сённяшні момант адным з самых дыскусійных і супярэчлівых. Асабліва гэта тычыцца перыяду канца XVIII – 30-х гг. XIX ст., калі з уключэннем зямель Беларусі ў склад Расійскай імперыі моўная сітуацыя ў грамадстве і ў грэка-каталіцкай царкве ўскладнілася.

Такім чынам, мэтай артыкула – выявіць асаблівасці выкарыстання «рускай» мовы ва ўніяцкай царкве ў Беларусі перыяду канца XVIII – 30-х гг. XIX ст.

У адпаведнасці з сфармуляванай мэтай былі пастаўлены наступныя задачы: вызначыць становішча ўніяцкай царквы ў канцы XVIII – 30-х гг. XIX ст.; ахарактарызаваць уплыў моўнай палітыкі на развіццё ўніяцкай царквы ў вызначаны перыяд; разгледзець змены ў выкарыстанні «рускай» мовы ў канцы XVIII – 30-х гг. XIX ст.

Тэрмін «русская» мова дастаткова часта ўжываецца даследчыкамі, якія займаюцца вывучэннем гісторыі ўніяцкай царквы. Можна пагадзіцца з С. В. Марозавай, якая пад тэрмінам «русская» мова разумее тры мовы: царкоўнаславянскую, «мясцовую рускую» (старабеларускую ці беларускую) і рускую як мову Расійскай імперыі (Маро-

зава, с. 104). Такі падыход быў захаваны і ў дадзеным артыкуле.

Пытанне выкарыстання «рускай» мовы ва ўніяцкай царкве прыцягнула ўвагу даследчыкаў яшчэ ў дарэвалюцыйныя часы. А ў апошнія гады навукоўцамі робяцца спробы аб’ектыўнага, заснаванага на выкарыстанні літаратурных і архіўных крыніц аналізу моўнай палітыкі грэка-каталіцкай царквы.

Важнай крыніцай па дадзенай тэме з’яўляюцца «Запіскі» іерархаў Васіля Лужынскага [1], Язэпа Сямашкі [2] і ўспаміны Антонія Зубкі «Пра грэка-ўніцкую царкву ў заходнім краі Расіі» [3]. Іерархі як удзельнікі працэсу ўз’яднання цэркваў адлюстроўвалі ў сваіх успамінах праблему выкладання рускай мовы і славеснасці ва ўніяцкім асяроддзі, валодання рускай (мовай Расійскай імперыі) як мовай справаходства¹ і праблему «ру-

¹ Пры Паўле I для беларуска-літоўскіх зямель выходзіла прадпісанне адносна мовы справаходства. Так, Беларускае Духоўнае праўленне Беларускай правінцыі базыльянскага ордэну пратаколам № 48 ад 20.11.1797 г. прадпісвала патрэбу валодання дзвюма мовамі: рускай і польскай, хоць пры гэтым ніяк не рэгуляваліся нормы выкарыстання мовы, што пакідала права карыстацца адной з дзвюх моў (польскай ці рускай) у залежнасці ад асобы сакратара ці пісара.

скай» (царкоўнаславянскай) мовы набажэнства [2, с. 37, 39–42, 57].

Пра панаванне «народнай рускай» (у дадзеным выпадку – беларускай) мовы ва ўніяцкай царкве ад моманту падпісання ўніі (1596 г.) і да 1839 г. пісаў ксёндз Адам Станкевіч у працы *Rodnaja mowa u świątyniach* [5].

Пра моўную палітыку і практыку пісала і даследчыца С. Марозава [7], якая адзначала асаблівасці функцыянавання мовы ў розных уніяцкіх асяродках («святары дома размаўляюць па-руску, але іх дзеці вучацца па польскай мове») [7, с. 106, 108]. Што тычыцца «рускай» (царкоўнаславянскай) мовы набажэнства, даследчыца сцвярджала: з другой паловы XVIII – пачатку XIX ст. адбыўся заняпад валодання гэтай мовай. Сувязь мовы з этнакультурным развіццём разгледжана Марозавай у яе працы «Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі» [9].

Даследчык Д. Лісейчыкаў засведчыў новы погляд на мову ўніяцкай царквы [11–13], адзначаючы, што з канца XVIII ст. папулярнасць сталі набываць кнігі на польскай і лацінскай мовах, а службоўнікі на «рускай» (у падыходзе даследчыка – царкоўнаславянскай мове з пэўнай доляй беларусізмаў [12, с. 92]) сталі выцясняць т. зв. «лацінскія» мшалы¹. Даследчык акцэнтуюе ўвагу на 2 момантах: 1) пры аздабленні кірылічнай графікай метрычных кніг у іх магло не быць ці быць малы адсотак запісаў кірыліцай, а лацінскай транслітэрацыяй маглі быць запісаныя зусім не лацінскія словы [12, с. 105–107]; 2) святары маглі ведаць польскую мову, але польская іх мова была поўная беларусізмаў. Тое самае тычылася і рускай мовы (мовы Расійскай імперыі), якая мела значны дамешак паланізмаў і асаблівасцей «беларускай» арфаграфіі [12, с. 106–108].

Моўная палітыка ўніяцкай царквы аналізуецца ў працах П. Баброўскага [17], Ф. Крываноса [16], А. Сушы [14; 15], Л. Леўшун [6].

Такім чынам, у навуковай літаратуры разглядаюцца пытанні, звязаныя з выкарыстаннем «рускай» мовы ва ўніяцкай царкве ў канцы XVIII – 30-х гг. XIX ст. Разам з тым, дадзеная тэма, безумоўна, патрабуе далейшай распрацоўкі, бо вялікая колькасць нявырашаных пытанняў вызначаецца адсутнасцю спецыяльных даследаванняў.

Асноўная частка. Перыяд канца XVIII – пачатку XIX ст. быў складаным для грэка-каталіцкай царквы. Яе іерархі клапаціліся пра захаванне пасты, якая, адыходзячы з уніяцтва, папаўняла шэрагі праваслаўных ці каталікоў. Пытанні моўнай палітыкі ў такіх абставінах сыходзілі на другі план. Але, са слоў Лужынскага, сярод першых прадпісанняў архіепіскапа І. Лісоўскага², звязаных са сферай адукацыі, былі патрабаванні да будучых святароў добра чытаць па-руску, «паславянску» (на царкоўнаславянскай мове) і па-польску [1, с. 34]. Акцэнт на рускай і царкоўнаславянскіх мовах рабіўся таму, што праблема адукацыі свецкага кліру абярнулася яго

пагалоўным невуцтвам – здаралася і такое: літургія служылася па сшытках, у якіх славянскія словы былі напісаны літарамі лацінскага алфавіту. Пра кепскае валоданне царкоўнаславянскай мовай сведчыць і выкарыстанне «Лексікона...», які меў функцыю царкоўнаславянскага-польскага слоўніка і прыкладаўся ў дадатак да кнігі богаслужэння. Падобнымі да яго былі і шматмоўныя слоўнікі (царкоўнаславянска-польска-лацінскія), якія з'яўляліся навацыяй, але, адначасова з гэтым, сведчылі пра моўныя праблемы царквы [7, с. 108].

Пераемнік І. Лісоўскага Рыгор Кахановіч таксама не асабліва праявіў сябе ў вырашэнні моўных пытанняў, як і яго наступнік Ясафат Булгак.

Больш за тое, зацверджанне мітрапалітам Булгака, які не ведаў рускай мовы, а таксама сувязь мітрапаліта з ордэнам базыльян прывялі да спынення ўсіх пазітыўных пачыненняў для блага духавенства, звязаных з пашырэннем выкарыстання «рускай» (царкоўнаславянскай) мовы. У час яго кіравання стала заўважна лінія падзелу ўнутры царквы на тых, хто выступаў за захаванне ўніі асобнасці праз абрад і мову (некаторыя лічылі царкоўнаславянскую мову адной з апор уніяцтва)³, і тых, хто выступаў за працяг «паўзучай паланізацыі».

З другой паловы 1820-х гг. былі прыняты меры па аднаўленні статусу царкоўнаславянскай мовы і прывядзенні яе ў адпаведнасць з рускай рэдакцыяй. 9 кастрычніка 1827 г. быў прыняты Указ Урадавага Сената, дзе ў тым ліку фіксавалася патрэба валодання царкоўнаславянскай мовай, нават фігураваў іспыт і праверка на валоданне гэтай мовай кандыдатаў на святарства. З 1834 г. у парафіі пачалі паступаць богаслужэбныя кнігі маскоўскага друку, што спарадзіла пэўны рух супраціўлення [3, с. 63]. За перыяд кампаніі па распаўсюджванні служэбнікаў (незразумелых многім святарам) былі выпадкі адмовы ад іх прыняцця: многія святары, насуперак забаронам, выкарыстоўвалі старыя выданні.

Паступовы пераход на рускую мову (мову Расійскай імперыі) з канца 20-х гг. XIX ст., а потым і афіцыйны абавязак пераходу на рускую мову ў плане справаводства і ўнутранай дакументацыі царквы (метрычных кніг) у 30-я гг. XIX ст. паказаў складанасць валодання ёй парохамі (зн. парафіяльнымі святарамі) [12, с. 124]. Руская мова была для іх больш незразумелай у параўнанні з польскай, з-за чаго ўзніклі праблемы са словаўтварэннем, пісьмом і г. д. [12, с. 124].

Нягледзячы на тое, што ўнія мела праблемы з «рускай» мовай набажэнства, унутры яе былі людзі, звязаныя з народам і яго мовай. Так,

³ Сямашка ў сваіх успамінах пісаў: «Адзінай амаль рысай (уніяцкага абраду і уніі ў цэлым) заставалася царкоўнаславянская мова... яна ...у набажэнстве ўжываецца, але ...пастаўленымі з рымлян (каталікоў) святарамі, а то і ўласна прыроднымі ўніятамі штодзённа скажаецца... ці бываюць выпадкі з "узмоцненым прашэннем" пра дазвол... праводзіць лацінскую абедню... а ў павучэнні народа па большай частцы ўжываецца польская мова, для народа не зразумелая» [2, с. 57].

¹ Ад польск. *msza* – імша (бел.), *месса* (руск.).

² Пазней І. Лісоўскі стаў мітрапалітам Уніяцкіх царкваў у Расіі.

у 1834 г. падчас аб'езду Лужынскім сваёй епархіі ў сяле Рогіне ён чуў як адзін з удзельнікаў архіерэйскага набажэнства (канонік Капецкі) звярнуўся да народу з кароткім словам на беларускай мове (Лужынскі не ўжывае паняцця «дыялект», а кажа менавіта пра беларускую мову (у арыгінале – «белорусский язык»)) [1, с. 86–87].

Адам Станкевіч у працы *Rodnaja mowa u światyniach* прыводзіў прыклады, што па прадпісанні 1824 г. для святароў рэкамендавалася пры пропаведзі парафіянам карыстацца зразумелай (для парафіян) мовай (у арыг. – *jęzkiem zrozumiałym przemawiać*) [5, s. 42–43].

Задам ад 9 ліпеня 1830 г., падпісаным органам кіраўніцтва ўніяцкай царквой (Уніяцкая калегія з 1828 г.), рэкамендавалася карыстацца мовай народу (беларускай мовай) падчас казання і навучанняў Закону Божаму [18, с. 13]. Цікава, што іншым прыкладам рэкамендацый карыстацца беларускай мовай ужо ў перыяд пасля ўніі з'яўляюцца два прадпісанні Я. Сямашкі, якія тычыліся мовы пропаведзі. У дакуменце пад назвай «Сапраўдны часопіс ... Сакрэтнага камітэта аб мерах да прыбрання ў заходніх губернях зваротаў з Праваслаўя ў лацінства, датаваны 1.08.1939 г., зацверджаны 16.12.1839 г., ёсць падпункт б пункт 1, дзе напісана: «каб прыхадскія праваслаўныя святары па магчымасці чыталі ў цэрквах у нядзельныя і святочныя дні пропаведзі на мясцовай агульназразумелай мове ці тлумачылі ў выглядзе размоў Катэхізіс» [19, с. 129, с. 131]¹.

¹ У «Запісках» Сямашкі Прадпісанне па навучанні і тлумачэнні Катэхізісу на простым дыялекце датуецца 1840 г. Мэтай дадзенага прадпісання называецца жаданне «выцясніць мову польскую, што дасюль часта ўжывалася па ўз'яднаныя цэрквах» [2, с. 101, 152–153].

Заклучэнне. Такім чынам, канец XVIII – 30-я гг. XIX ст. былі складаным часам для ўніяцкай царквы, якую аслаблялі і знешнія фактары, і адсутнасць унутранага адзінства. Аднак моўныя праблемы ў царкве заставаліся яшчэ з папярэдняга перыяду – Рэчы Паспалітай, а далучэнне да Расійскай імперыі толькі абвастрыла гэтыя праблемы з-за рознасці поглядаў на тое, як далей быць з абрадам: працягваць лацінізацыю ці выступаць за захаванне адметнасцей і адрозненняў. Змены моўнай палітыкі ва ўніяцкай царкве ў акрэслены перыяд толькі ўзмацнялі гэты ўнутраны падзел.

Царкоўнаславянская мова ва ўніяцкай царкве знаходзілася ў стане крызісу. Нывырашаная праблема адукацыі свецкага кліру абярнулася яго пагалоўным невуцтвам у гэтай мове. З другой паловы 1820-х гг. былі прыняты меры па аднаўленні статусу царкоўнаславянскай мовы і прывядзенні яе ў адпаведнасць з рускай рэдакцыяй; з 1834 г. у парафіі пачалі паступаць богаслужэбныя кнігі маскоўскага друку, што выклікала пэўны рух супраціўлення.

Пашырэнне рускай мовы як афіцыйнай мовы Расійскай імперыі ў справаводстве і іншых сферах уніі засведчыла праблему з яе валоданнем (для вялікай колькасці святароў руская мова была незразумелай у параўнанні з польскай, з-за чаго ўзніклі праблемы са словаўтварэннем, пісьмом і г. д.).

Дакументы і прадпісанні не паказваюць, што іерархі ўніяцкай царквы адмаўлялі развіццё мовы народнай (беларускай). Праўда, беларускай пакідалі месца як мове пропаведзі і тлумачэння асноў веры, але ніяк не месца мовы набажэнстваў.

ЛІТАРАТУРА

1. *Лужинский, В.* Записки / Василий (Лужинский), архиепископ Полоцкий; предисл. В. А. Тепловој. – Минск : Медіал, 2019. – 240 с. : портр.
2. *Семашко, И.* митр. Литовский и Виленский; 1798–1868). Записки / митрополита Иосифа (Семашко); [предисл. священника Алексия Хотеева] рекомендовано к публикации Издательским советом Белорусской Православной Церкви. ИС Б18-806-0088]. – Минск : Братство в честь святого Архистратига Михаила, 2018. – 328 с.
3. *Зубко, А.* О греко-унитской церкви в Западном крае России / архиепископ Антоний (Зубко); предисл. протоиерея Александра Романчука. – Минск : Медіал, 2019. – 98 с. : портр
4. Записки архимандрит Владимир (Терелецкий); предисл. К. Шевченко. – Минск : Медіал, 2019. – 240 с. : портр
5. *Stankiewicz, A.* Rodnaja mowa u światyniach / ks. Ad. Stankiewicz – 1929. – 192 s.
6. *Левшун, Л.* Брестская церковная уния 1596 г. в культурогенезе белорусов / Л. В. Левшун // Верныя веры бацькоў. Зборнік матэрыялаў царкоўна-навуковай канферэнцыі, прысвечанай 400-годдзю спачыну святой праведнай Сафіі Слуцкай і 400-годдзю Свята-Петрапаўласкага сабора ў Мінску (Мінск, 3 мая 2012 г.) – Мінск: Прыход Свята-Петрапаўлаўскага сабора, 2013. – С. 81–91.

REFERENCES

1. *Luzhinskij, V.* Zapiski / Vasilij (Luzhinskij), arhiepiskop Polockij; predisl. V. A. Teplovoj. – Minsk : Medial, 2019. – 240 s. : portr.
2. *Semashko, I.* mitr. Litovskij i Vilenskij; 1798–1868). Zapiski / mitropolita Iosifa (Semashko); [predisl. svyashchennika Aleksiya Hoteeva] rekomendovano k publikacii Izdatel'skim sovetom Belorusskoj Pravoslavnoj Cerkvi. IS B18-806-0088]. – Minsk : Bratstvo v chest' svyatogo Arhistratiga Mihaila, 2018. – 328 s.
3. *Zubko, A.* O greko-unitskoj cerkvi v Zapadnom krae Rossii / arhiepiskom Antonij (Zubko); predisl. protoiereya Aleksandra Romanchuka. – Minsk : Medial, 2019. – 98 s. : portr
4. Zapiski arhimandrit Vladimir (Tereleckij); predisl. K. Shevchenko. – Minsk : Medial, 2019. – 240 s. : portr
5. *Stankiewicz, A.* Rodnaja mowa u światyniach / ks. Ad. Stankiewicz – 1929. – 192 s.
6. *Levshun, L.* Brestskaya cerkovnaya uniya 1596 g. v kul'turogeneze belorusov / L. V. Levshun // Vernyya very bacc'koj. Zbornik materyialaj carkoŭna-navukovaj kanferencyi, prysvechanaj 400-goddzyu spachynu svyatoj pravednaj Safii Sluckaj i 400-goddzyu Svyata-Petrapaŭlaskaga sabora ŭ Minsku (Minsk, 3 maya 2012 g.) – Minsk: Pryhod Svyata-Petrapaŭlaŭskaga sabora, 2013. – S. 81–91.

7. *Марозава, С.* Моўная палітыка і практыка ўніяцкай царквы ў Беларусі / С. Марозава // 3 гісторыі ўніяцтва ў Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі). – Мінск, 1996. – С. 104–116.
8. *Філатова, Е. Н.* Конфессиональная политика царскага правіцельства в Беларусі. 1772–1860 гг. / Е. Н. Філатова. – Мінск : Беларуская навука, 2006. – 192 с.
9. *Марозава, С. В.* Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596–1839 гг.) / С. В. Марозава. – Гродна : ГрДУ, 2001. – 352 с.
10. Канфесійны фактар у сацыяльным развіцці Беларусі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / В. В. Яноўская [і інш.] ; навук. рэд. В. В. Яноўская ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск : Беларуская навука, 2015. – 496 с.
11. *Лісейчыкаў, Д.* «Руская» мова метрычных уніяцкіх цэркваў ВКЛ XVII –XVIII стст. / Д. Лісейчыкаў // Київська академія. – 2016. – Випуск 13. – С. 109–173.
12. *Лісейчыкаў, Д.* Штодзённае жыццё ўніяцкага парафіяльнага святара беларуска-літоўскіх зямель 1720–1839 гг. / Д. Лісейчыкаў // Дэпартамент па архівах і справаводстве Міністэрства юстыцыі Рэспублікі Беларусь, Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Мінск : Медысон, 2011. – 195, [2] с.: іл., факсім., табл.
13. *Лісейчыкаў, Д.* Святар у беларускім соцыуме: праспаграфія ўніяцкага духавенства 1596–1839 гг. / Д. Лісейчыкаў // Дэпартамент па архівах і справаводстве Міністэрства юстыцыі Рэспублікі Беларусь, Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Мінск : Беларусь, 2015. – 717 с.
14. *Суша, А. А.* Культурная спадчына грэка-каталіцкай царквы у Беларусі у XIX – XX ст.: інтэграцыя ў сістэму каштоўнасцей і сферу ўжытку новых уладальнікаў / А. А. Суша // Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа. – Частка 1. – Гродна : ГрДУ, 2009 – С. 343 – 348.
15. *Суша, А. А.* Культурная спадчына грэка-каталіцкай царквы у Беларусі у кантэксце дыхатаміі «Усход – Заход» : аўтарэф. дыс. ... канд. культуралогіі : 24.00.01 / А. А. Суша ; БДУ культуры і мастацтваў. – Мінск, 2009. – 15 с.
16. *Кривонос, Ф.* Лекции по истории православной церкви Беларуси / Ф. Кривонос. – Мінск : «Врата», 2012. – 240 с.
17. *Бобровский, П. О.* Русская греко-униатская церковь в царствование императора Александра I / П. О. Бобровский. – Мінск : Энциклопедикс, 2014. – 412 с.
18. Канфесіі на Беларусі (канец XVIII – XX ст.) / В. В. Грыгор'ева, У. М. Завальнюк, У. І. Навіцкі, А. М. Філатова ; навук. рэд. У. І. Навіцкі. – Мінск : Экаперспектыва, 1998. – 340 с.
19. *Шеститко, В.* Секретные комитеты правительства Николая I и воссоединение униатов / В. Шеститко – Мінск : Медіал, 2019. – 136 с.
7. *Marozava, S.* Moŭnaya palityka i praktyka ŭniiackaj carkvy ŭ Belarusi / S. Marozava // Z gistoryi ŭniiactva ŭ Belarusi (da 400-goddzya Bresckaj unii). – Minsk, 1996. – S. 104–116.
8. *Filatova, E. N.* Konfessional'naya politika carskogo pravitel'stva v Belarusi. 1772–1860 gg. / E. N. Filatova. – Minsk : Belaruskaya nauka, 2006. – 192 s.
9. *Marozava, S. V.* Uniiackaya carkva ŭ etnakul'turnym razvicii Belarusi (1596–1839 gg.) / S. V. Marozava. – Grodna : GrDU, 2001. – 352 s.
10. Kanfesijny faktar u sacyjal'nym razvicii Belarusi (kanec XVIII – pachatak HH st.) / V. V. Yanoŭskaya [i insh.] ; navuk. red. V. V. Yanoŭskaya ; Nac. akad. navuk Belarusi, In-t gistoryi. – Minsk : Belaruskaya navuka, 2015. – 496 s.
11. *Lisejchykaŭ, D.* «Ruskaya» mova metrychnyh uniiackih cerkvaŭ VKL XVII –XVIII stst. / D. Lisejchykaŭ // Kiivs'ka akademiya. – 2016. – Vipusk 13. – S. 109–173.
12. *Lisejchykaŭ, D.* Shtodzyonnae zhycyco ŭniiackaga parafiyal'naga svyatara belarуска-litoŭskih zyamel' 1720–1839 gg. / D. Lisejchykaŭ // Departament pa arhivah i spravavodstve Ministerstva yustycyi Respubliki Belarus', Nacyyanal'ny gistorychny arhiŭ Belarusi. – Minsk : Medysont, 2011. – 195, [2] s.: il., faksim., tabl.
13. *Lisejchykaŭ, D.* Svyatar u belaruskim socyume: prasapagrafiya ŭniiackaga duhavenstva 1596–1839 gg. / D. Lisejchykaŭ // Departament pa arhivah i spravavodstve Ministerstva yustycyi Respubliki Belarus', Nacyyanal'ny gistorychny arhiŭ Belarusi. – Minsk : Belarus', 2015. – 717 s.
14. *Susha, A. A.* Kul'turnaya spadchyna greka-katalickaj carkvy u Belarusi u HHH – HH st.: integracyya ŭ sistemu kashtoŭnascej i sferu ŭzhytku novyh uladal'nikaŭ / A. A. Susha // Hryscyanstva ŭ gistorychnym lyose belaruskaga naroda. – Chastka 1. – Grodna : GrDU, 2009 – S. 343 – 348.
15. *Susha, A. A.* Kul'turnaya spadchyna greka-katalickaj carkvy u Belarusi u kanteksce dyhatamii «Uskhod – Zahad» : aŭtaref. dys. ... kand. kul'turalogii : 24.00.01 / A. A. Susha ; BDU kul'tury i mastactvaŭ. – Minsk, 2009. – 15 s.
16. *Krivosnos, F.* Lekcii po istorii pravoslavnoj cerkvi Belarusi / F. Krivosnos. – Minsk : «Vrata», 2012. – 240 s.
17. *Bobrovskij, P. O.* Russkaya greko-uniiatskaya cerkov' v carstvovanie imperatora Aleksandra I / P. O. Bobrovskij. – Minsk : Enciklopediks, 2014. – 412 s.
18. Kanfesii na Belarusi (kanec XVIII – HH st.) / V. V. Grygor'eva, U. M. Zaval'nyuk, U. I. Navicki, A. M. Filatava ; navuk. red. U. I. Navicki. – Minsk : Ekaperspektyva, 1998. – 340 s.
19. *Shestitko, V.* Sekretnye komitety pravitel'stva Nikolaya I i vossoedinenie uniatov / V. Shestitko – Minsk : Medial, 2019. – 136 s.